

УДК 902(477.51)«1900/1903»(092)

ПРУДЬКО В'ячеслав,кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету імені
Миколи Гоголя (м. Ніжин, Україна)prudkoslava@gmail.comORCID: <http://orcid.org/0009-0006-9300-9910>**КЕДУН Іван,**кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету імені
Миколи Гоголя (м. Ніжин, Україна)kedunis@ukr.netORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1200-2188>**ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОГРАФА І ФОЛЬКЛОРИСТА
СЕМЕНА АНДРОНОВИЧА ГАТЦУКА У СКЛАДІ НІЖИНСЬКОЇ
АРХЕОЛОГІЧНОЇ КОМІСІЇ (1900-1903 рр.)**

У статті проаналізовано функціонування Ніжинської археологічної комісії, що діяла при історико-філологічному інституті князя Безбородька та стала значущим осередком наукових досліджень для таких видатних діячів, як Семен Андронович Гатцук. Виходячи з мети дослідження було проаналізовано внесок С. А. Гатцука в роботу зазначеної комісії шляхом залучення доступного кола джерельної бази та наявних наукових розвідок.

Методологічна основа дослідження представлена загальнонауковими принципами та методами пізнання, найбільш доцільними з точки зору всебічного, повного і комплексного висвітлення досліджуваної проблеми. Керуючись принципами науковості й історизму, автори розглядають досліджувану проблему залежно від конкретних соціальних та економічних реалій Чернігівської губернії початку ХХ ст., що робить матеріал більш цікавим та доступним широкому загалу читачів.

Встановлено, що попри обмежене фінансування діяльність комісії дозволила зібрати унікальні археологічні знахідки та документи, а також підготувати матеріали для етнографічного альбому Чернігівської губернії. Археологічна комісія активно брала участь в організації 12-го археологічного з'їзду в Харкові. Оглядом у статті вказано на загальні завдання і здобутки в роботі археологічної комісії, зазначено її склад та окремі аспекти діяльності її членів.

Головна ж увага зосереджена на внеску в роботу комісії С. А. Гатиука. Виявлено, що він надавав комісії значну кількість матеріалів для дослідження, що стали важливими для етнографії та археології. Окрім того, проаналізовано доступні джерела, що висвітлюють саме археологічні дослідження, здійснені С. А. Гатиуком на території Чернігово-Сіверщини та встановлено цінність його роботи для сучасних археологічних досліджень.

Вивчення архівних матеріалів дозволило встановити той факт, що наукова спільнота Ніжсина продовжувала впливати на археологічні дослідження навіть після припинення діяльності комісії, зберігаючи науковий потенціал і залучаючи нових дослідників.

Ключові слова: історико-філологічна спілка, археологічна комісія, археологічний з'їзд, археологічні дослідження, С. А. Гатиук, Чернігово-Сіверщина.

THE ACTIVITIES OF UKRAINIAN ETHNOGRAPHER AND FOLKLORIST SEMEN ANDRONOVYCH HATSUK AS A MEMBER OF NIZHYN ARCHAEOLOGICAL COMMISSION (1900-1903)

The article analyzes the functioning of the Nizhyn Archaeological Commission, which operated at the Prince Bezborodko Institute of History and Philology and became a significant center of scientific research for such prominent figures as Semen Andronovych Hatsuk. Based on the purpose of the study, the article analyzes S. A. Hatsuk's contribution to the work of the archaeological commission at the Prince Bezborodko Historical and Philological Institute in Nizhyn by using the available source base and existing scientific research.

The methodological basis of the study is represented by general scientific principles and methods of cognition, which are most appropriate in terms of comprehensive, complete and integrated coverage of the problem under study.

Guided by the principles of scientism and historicism, the authors consider the problem under study depending on the specific social, economic, and realities of the Chernihiv province in the early twentieth century, which makes the material more interesting and accessible to a wide range of readers.

Despite the limited funding, the commission's activities made it possible to collect unique archaeological finds and documents, as well as to prepare materials for an ethnographic album of the Chernihiv province. The study found that the archaeological commission actively participated in the organization of the 12th archaeological congress in Kharkiv. The article provides an overview of the general tasks and achievements of the archaeological commission, its composition and certain aspects of its members' activities.

The article focuses on the contribution of S. A. Hatsuk to the work of the commission. Thus, it was found that Semen Hatsuk provided the commission with a significant amount of research materials that became important for ethnography and archeology.

In addition, the available sources covering the archaeological research carried out by S. A. Hatsuk in the territory of Chernihiv-Sivershchyna were analyzed and the value of his work for modern archaeological research was established.

Studying the archival materials, it was established that the scientific community of Nizhyn continued to influence archaeological research even after the termination of the commission, preserving the scientific potential and attracting new researchers.

Keywords: *historical and philological union, archaeological commission, archaeological congress, archaeological research, S. A. Hatsuk, Chernihiv-Sivershchyna.*

Постановка проблеми. Ранні археологічні дослідження, проведені або в Ніжині, або безпосередньо представниками ніжинської вищої школи, фактично залишилися поза увагою дослідників. До даного питання в наявній літературі частково зверталися, але в більшості побіжно і, як правило, в історичному чи історіографічному контексті. Втім матеріали ранніх археологічних досліджень є невідновлюваними і, зазвичай, допомагають пролити світло на низку важливих питань. Більше того, вони необхідні для повного розуміння тогочасного розвитку археології та кореляції висновків науковців.

Аналіз наукових публікацій. Ключовими дослідженнями з даної тематики є праці лише декількох авторів: Л. В. Ясновської та О. Г. Самойленка,

при тому, що власне дослідження були присвячені діяльності Ніжинської археологічної комісії і тому діяльність С. А. Гатцука детально не розглядалась [7; 10]. В окремій публікації І. О. Демуз проаналізовано діяльність історико-філологічного товариства при інституті князя Безбородька, активними членами якого, власне, і була створена у 1900 р. археологічна комісія [2]. Існує ще ряд публікацій, зокрема дослідження Р. А. Кравченка, опубліковане за кордоном. В архіві Інституту матеріальної культури у Санкт-Петербурзі зберігаються польові щоденники С. А. Гатцука, втім вони на сьогодні також залишаються недоступними для використання у дослідженнях.

Метою статті є висвітлення внеску С. А. Гатцука в роботу археологічної комісії при історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині шляхом залучення доступного кола джерел і наявних наукових розвідок.

Виклад основного матеріалу. Семен Андронович Гатцук (1833–1913) – видатний український етнограф, фольклорист, мовознавець і видавець. Він зробив значний внесок в археологію, хоча його більш відомі досягнення стосуються етнографії та фольклору. Саме тому він не залишився в історії як археолог у вузькому сенсі, проте активно брав участь у розкопках і дослідженнях стародавніх пам'яток на території України, цікавившись історичними й культурними аспектами минулого. Його археологічна діяльність пов'язана з пошуками і дослідженнями артефактів, які свідчать про давню історію українських земель.

Діяльність будь-якого дослідника чи науковця багато в чому залежить від того, з ким він спілкується, хто знаходиться в його найближчому оточенні, адже саме ці люди можуть спрямувати, підтримати і надихнути на нові відкриття. Що ж стосується дослідника Чернігово-Сіверщини С. А. Гатцука, то його найближчим оточенням на певний час стала Ніжинська археологічна комісія. Семен Гатцук, хоча й не був основною фігурою цієї комісії, підтримував її

діяльність, зокрема через свої етнографічні й історичні інтереси. Він намагався інтегрувати результати археологічних досліджень у свої праці з фольклору та мовознавства, розглядаючи їх як важливі джерела для вивчення національної ідентичності.

Заняття археологією у Ніжині має безпосередній зв'язок з Історико-філологічною спілкою, яка була утворена при історико-філологічному інституті князя Безбородько в Ніжині 12 березня 1894 р. Відповідно до параграфу першого статуту спілки головним її завданням було сприяння розробці та поширенню історико-філологічних знань і взаємний обмін думок стосовно даних галузей знань. Відповідно до статуту було оформлено структуру спілки та головні форми і напрямки її діяльності. Наукові доробки членів спілки було вирішено публікувати у виданні інституту «Известия» [9, с. 4-5]. Окрім цього, спілка мала можливість публікувати окремі напрацювання за рахунок власних коштів.

Станом на 3 квітня 1895 р. головою спілки був Ф. Ф. Гельбке. Загальна ж кількість членів упродовж перших років існування суттєво зросла. З 3 квітня 1894 р. по 4 лютого 1895 р. до спілки входило 51 член [9, с. 4].

1900 р. став роком змін у роботі спілки. На засіданні 6 травня 1900 р. було проведено переобрання дійсних членів спілки, з цього часу головою на трирічний термін став Антон В'ячеславович Добіаш. 18 травня 1900 р. спілка розглядала питання про допомогу в організації 12-го археологічного з'їзду, що мав відбутися у Харкові. Саме з цією метою було створено спеціальну комісію, до складу якої увійшли: о. Олександр Олександрович Величківський, Михайло Миколайович Бережков, Євменій Іванович Кашпровський, Михайло Іванович Лілеєв, Володимир Константинович Піскорський, Володимир Іванович Резанов, Михайло Несторович Сперанський. Комісія отримала право на кооптацію нових членів, які б могли посприяти її роботі [8, с. 4].

З часом зі складу комісії вийшов о. О. О. Величківський, натомість до її складу приєдналися міський голова І. Л. Дейкун, представник Ніжинської поліції В. М. Фальковський, земський страховий агент Яків Олександрович Гужовський, викладач Глухівської гімназії Олександр Нікіфорович Малинка (автор понад 20-ти наукових досліджень історико-етнографічного напрямку), секретар губернського статистичного комітету і розпорядник канцелярії Чернігівського губернатора Олексій Капітонович Яригін (автор праць «Минуле Чернігівської землі. Нарис», «Путівник по Чернігову», «Список населених пунктів Чернігівської губернії, що мають не менше 10-ти мешканців за даними 1901 р.»). Серед новоприйнятих членів спілки – і земський учитель Мглинського повіту Семен Андронович Гатцук [3, с. 4].

Тривалий час підтримував тісні зв'язки з ніжинськими науковцями і Василь Григорович Ляскоронський, вже знаний тоді дослідник, археолог. Будучи членом історико-філологічного товариства при історико-філологічному інституті князя Безбородька В. Г. Ляскоронський входив до: Імператорської московської археологічної спілки, Київської спілки давнини та мистецтва, Київського відділу імператорської російської військово-історичної спілки та до Ісландської історичної спілки. Таке широке коло спілкування було досить корисним фактором у розвитку наукового підходу при здійсненні досліджень членами ніжинської історико-філологічної спілки, й, зокрема, археологічної комісії, до роботи якої він активно долучався. За дорученням Московського археологічного товариства В. Г. Ляскоронський у 1898–1900 рр. займався оглядом старожитностей на Лівобережній Україні.

Що ж стосується більш конкретної роботи археологічної комісії, то вже 12 жовтня 1900 р. було зачитано перший звіт по роботі спеціальної археологічної комісії. Звіт було схвалено і направлено до організаційного комітету Археологічного з'їзду у Харків. Окремі ж положення із протоколів та

доповідей комісії було вирішено публікувати у відділі «Археологічний літопис» «Київської старовини».

20 листопада 1900 р. археологічна комісія почала отримувати предмети старовини для виставки у Харкові. Спількою було прийнято рішення зберігати ці речі в спеціально відведеному приміщенні інституту, з метою улаштування виставки в Ніжині перед відправкою до Харкова. Проте даний задум з часом так і не був реалізований, оскільки речі відправлялися частинами. Таким чином, виставці у Ніжині так і не судилося відбутися.

Серед усього зібраного матеріалу значну частину становили оригінали та копії документів XVII-XIX ст. по Мглинському повіту, надані С. А. Гатцуком. Він був одним з багатьох членів спілки, котрі самі безпосередньо надавали друковані та письмові матеріали. Також активними збирачами старовини були й М. І. Лілеєв, М. М. Бережков, В. Г. Ляскоронський. Окрім писемних матеріалів С. А. Гатцук надав низку матеріальних речей, цікавих для археології та етнографії: мідне вите курганне кільце, бронзовий браслет з кінчиками у вигляді голів тварин, мідна сокира на зразок риндовського топорика, невеликий кам'яний молоток тощо [3, с. 19].

Вже у травні 1901 р. члени археологічної комісії порушили питання про придбання фотоапарата для потреб комісії та фотографування предметів старожитності, на що спілка дала згоду, виділивши 50 рублів. Подальшим завданням, що стояло перед членами спілки, а зокрема О. Н. Малинкою, стала підготовка матеріалів та створення етнографічного альбому Чернігівської губернії. 14 серпня 1902 р. альбом був наданий історико-філологічній спілці [5, арк. 19].

7 вересня 1901 р. відбулися чергові зміни у роботі спілки. Так головою і секретарем стали представники археологічної комісії М. М. Бережков та М. І. Лілеєв. Періодично члени комісії робили доповіді про свої археологічні

поїздки в межах губернії. Зокрема, однією з них стала поїздка М. І. Лілеєва до Конотопа, Батурина Крупинецького-Миколаївського монастиря.

Археологічними дослідженнями за сприяння комісії займався С. А. Гатцук, отримуючи для цього матеріальну підтримку в межах реально можливого фінансування. Так, 18 листопада 1901 р. йому було видано кошти на транспортні витрати при дослідженні та збиранні археологічних матеріалів у розмірі 25 рублів.

Для порівняння варто навести деякі цифри: у 1908-1913 рр. середня зарплата у місяць становила 35 рублів; хліб житній звичайний коштував 64-70 коп./пуд.; яйця відбірні – 2 рублі 30 коп./100 штук.

Виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок, що комісія дійсно піклувалася про фінансову підтримку найбільш дієвих членів.

Окрім того, комісія від імені спілки звернулася до благочинного с. Вишеньок Остерського повіту о. Ф. П. Яновського з проханням посприяти розкопкам вишеньської гори, для проведення яких обіцяла матеріальну підтримку Імператорська археологічна комісії. Паралельно з цим С. А. Гатцук надав спілці фотографії і знахідки, отримані ним при розкопках курганів поблизу села Дегтярівки на березі Іпуті [8, с. 14].

Розглядаючи даний етап діяльності С. А. Гатцука, варто зазначити, що працював він відповідно до встановлених норм, оскільки Імператорською археологічною комісією у 1901 р. було видано відкритий лист на право проведення розкопок науковим установам і спілкам, а саме Історико-філологічному товариству при інституті князя Безбородько в Ніжині – в Чернігівській губернії (розкопки проводив С. А. Гатцук по берегам р. Іпуті біля сіл Дегтярівки та Луговки Мглинського повіту).

Ще більш цікавим моментом є те, що у 1902 р. С. А. Гатцук отримує дозвіл, виданий як приватній особі, на проведення розкопок у Мглинському

повіті Чернігівській губернії (розкопки проводилися поблизу хутора Займище та с. Лопазни).

Безперечним моментом є самокритичність С. А. Гатцука, що проявляється у його листуванні з Полікарповичем Костянтином Михайловичем. «Розкопки 1901 р. були проведені пробні і дилетантські, само собою розуміється, вони для науки не являли зацікавлення і тому не були надруковані» [6, с. 86].

Що ж стосується подальшого видання напрацювань С. А. Гатцука, то з цих же листів довідуємося: «Так, наприклад, стосовно моїх праць, присвячених північним повітам Чернігівської губернії, на з'їзді у минулому році було оприлюднене повідомлення Археологічного товариства про видання моїх праць по губернії, але недостатні кошти З'їзду не дали можливості Комісії їх опублікувати. Вийшов лише один том, та й то завдяки приватним коштам професора Самоквасова, котрий надав 700 карбованців на видання. Комісія ж сподівається вільні кошти витратити на можливо більшу кількість археологічних досліджень, вважаючи цілком вірно, що з плином років, пам'ятки старовини (кургани, городища та ін.) можуть безповоротно зникнути з поверхні землі» (переклад з рос. авторський – *Авт.*) [6, с. 87].

Після завершення роботи археологічної комісії С. А. Гатцук не припиняє своєї наукової діяльності та продовжує дослідження, результати яких зберігають актуальність і до сьогодні. Прикладом можуть бути археологічні дослідження 2019 р. за участі авторів цієї статті. Так, було досліджене городище Павлюків хутір (городище Ларинівка), в сучасному Новгород-Сіверському районі. Пам'ятки відомі за результатами розвідки С. А. Гатцука 1907 р. і до нашого часу фактично не досліджувалися. С. А. Гатцук зафіксував тут насичений горілими рештками культурний шар, що містив гончарну кераміку давньоруського часу (за малюнками у щоденнику: XII –

початку XIII ст.). З огляду на це, дослідник ототожнив пам'ятку із селищем Мелтекове, згаданим у літописі у зв'язку з подіями 1146 р. Після 1907 р. поселення не обстежувалося, хоча саме завдяки матеріалам С. А. Гатцука у 80-х рр. XX ст. було включене у реєстр пам'яток археології Чернігівської області місцевого значення. Під час розвідки 2019 р. місцезнаходження поселення вдалося визначити на підставі співставлення даних щоденника С. А. Гатцука (схематичний план і текстовий опис) із сучасними картографічними ресурсами.

Виходячи з результатів дослідження, можна визначити, що виявлені матеріали належать до київської археологічної культури, роменської археологічної культури, давньоруського часу (X–XIII ст.) і доби козаччини.

Висновки. Таким чином, навіть з короткого огляду діяльності ніжинської археологічної комісії та її складу можна зробити висновок про те, що вона згуртувала потужний науковий потенціал, серед якого було багато відданих своїй справі професіоналів-ентузіастів. Варто відзначити той момент, що навіть із припиненням діяльності археологічної комісії в Ніжині з весни 1903 р., коли ініціатива в галузі археологічних досліджень перейшла до Чернігівської губернської архівної комісії, у Ніжин все ще надходили прохання стосовно визначення і консультування у питаннях, пов'язаних зі знахідками археологічного матеріалу. Втім, відсутність у досліджуваній період методики археологічних досліджень не дала можливості повною мірою розкрити інформативність тогочасних матеріалів. Хоча, з іншого боку, через малу ступінь археологічних досліджень території нашої держави, як показав досвід робіт 2019 р., іноді тогочасні матеріали і досі є джерелом даних для сучасних археологів.

Список використаних джерел та літератури

1. Василий Григорьевич Ляскоронский. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1901–1912. Преподаватели и воспитаники. Нежин, 1913. С. 34–35.
2. Демуз І. Історико-філологічне товариство при інституті князя Безбородько у Ніжині: історіографічний дискурс. *Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. (Серія «Ніжинознавчі студії», № 10). 2013. Вип. 15 (18). С. 117–125.
3. Доклад председателя Историко-филологического общества при Нежинском институте князя Безбородко, проф. М. Бережкова, о занятиях археологической комиссии. 1903. С. 4.
4. Кедун І., Пархоменко О. Ніжин археологічний. Ніжин: Видавець «ПП Лисенко М.М.», 2018. 100 с.
5. Ніжинське відділення Державного архіву Чернігівської області. Ф. 1334. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 19.
6. Прудько В. Семен Андронович Гатцук – археолог-ентузіаст. *Родові таємниці Сіверянського краю – 2015: Збірник матеріалів 4-х історико-генеалогічних читань*. Вип. 4. С. 85–88.
7. Самойленко О. Г. Участь вчених Ніжинської вищої школи в археологічних дослідженнях Лівобережної України у 2-й пол. ХІХ – 1-й третині ХХ ст. *Література та культура Полісся. Культура Полісся та України в історичному, філологічно-мистецькому контексті*. 2005. Вип. 30. С. 99–105.
8. Сборникъ историко-филологического общества при институте кн. Безбородко въ Нежине. 1903. Т. 4. С. 52.
9. Сборникъ историко-филологического общества при институте князя Безбородко въ Нежине. 1896. Т. 1. С. 44.
10. Ясновська Л. В. Археологічна діяльність Ніжинського історико-філологічного товариства. *Література та культура Полісся. Особливості розвитку культури Полісся та видатні її діячі*. 1997. Вип. 8. С. 105–107.

References

1. (1913). Vasylyi Hryrorevych Liaskoronskyi. Ystoryko-fylolohycheskyi ynstytut kniazia Bezborodko v Nezhyne. 1901–1912. Prepodavately y vospytanyky [Vasylyi Hryrorevych Liaskoronskyi. Historical and Philological Institute of Prince Bezborodko in Nezhyn. 1901-1912. Teachers and educators], pp. 34–35 [In Russian].
2. Demuz, I. (2013). Istoryko-filolohichne tovarystvo pry instytuti kniazia Bezborodko u Nizhyni: istoriohrafichnyi dyskurs [The Historical and Philological Society at the Prince Bezborodko Institute in Nizhyn: Historiographical Discourse] *Nizhynska starovyna – Nizhyn antiquities*, 15 (18), 117-125 [In Ukrainian].
3. (1903). Doklad predsdatelia Ystoryko-fylolohycheskoho obshchestva pry Nezhynskom ynstytute kniazia Bezborodko, prof. M. Berezhkova, o zaniatyakh arkheolohycheskoi komysyy [Report of the chairman of the Historical and

Philological Society at the Nizhyn Institute Prince Bezborodko, Prof. M. Berezhkov, on the activities of the archaeological commission], p. 4 [In Russian].

4. Kedun, I. & Parkhomenko, O. (2018). Nizhyn arkheolohichniy [Nizhyn archaeological site]. Nizhyn [In Ukrainian]

5. Nizhynske viddilennia Derzhavnogo arkhivu Chernihivskoi oblasti [Department for ensuring the preservation of documents of the State Archive of the Chernihiv Region in Nizhyn], f. 1334, inv. 1, c. 33 [In Russian].

6. Prudko, V. (2015). Semen Andronovych Hattsuk – arkheoloh-entuziast. [Semen Andronovych Hatsuk – archaeologist-enthusiast]. *Rodovi taiemnytsi Siverianskoho kraiu* – Ancestral secrets of the Siversianskyi region, 4, pp. 85-88 [In Ukrainian].

7. Samoilenko, O. H. (2005). Uchast vchenykh Nizhynskoi vyshchoi shkoly v arkheolohichnykh doslidzhenniakh Livoberezhnoi Ukrainy u 2-y pol. XIX – 1-y tretyni XX st. [Participation of scientists of Nizhyn Higher School in archaeological research of the Left-Bank Ukraine in the 2nd half of the XIX – 1st third of the XX century]. *Literatura ta kultura Polissia* – Literature and Culture of Polissya, 30, 99-105 [In Ukrainian].

8. (1903). Sbornyk ystoryko-fylolohycheskoho obshchestva pry ynstytute kn. Bezborodko vъ Nezhyne [The collection of the Historical and Philological Society at the Bezborodko Institute in Nezhin], 4, 52 [In Russian].

9. (1896). Sbornyk ystoryko-fylolohycheskoho obshchestva pry ynstytute kniazia Bezborodko v Nezhyne [The collection of the historical-philosophical collection of the first settlement of Prince Bezborodko in Nezhin], 1, 44 [In Russian].

10. Iasnovska, L. V. (1997). Arkheolohichna diialnist Nizhynskoho istoryko-filolohichnoho tovarystva [Archaeological activities of the Nizhyn Historical and Philological Society.]. *Literatura ta kultura Polissia* – Literature and Culture of Polissya, 8, 105-107 [In Ukrainian].

Надійшла до редакції: 22.01.2025 р.